

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ – КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 94 (477) «16»

© Валерій Ластовський
(Київ)

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО ЧАСІВ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО У «СИНОДИКУ» БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО ЗОЛОТОНІСЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТИРЯ

У статті досліджується питання зв'язків українського запорозького козацтва із Благовіщенським Золотоніським монастирем. На сьогодні збереглося майже невідоме історичне джерело, котре було тут створене – «Синодик». Цей документ детально не вивчений, а тому перед науковцями стоїть завдання його публікації та аналізу. Його важливість підкреслюється ще й тією обставиною, що він з'явився через два роки після ліквідації Запорозької Січі і запорозького козацтва як особливого прошарку населення. Він записаний майже повністю одним почерком; є лише невеликі правки і доповнення, зроблені іншою особою.

Історія самого монастиря починається від 1720-х рр. Він був досить значним господарством і мав стабільні зв'язки з українським козацтвом. Це підтверджується не лише «Синодиком», але й іншими документами. Козаки часто виступали в ролі благодійників монастиря, дарували йому необхідні для богослужіння речі, виступали в якості будівельників церковних споруд.

У «Синодику» містяться записи про родоводи гетьмана Б. Хмельницького, старшину Гетьманщини та запорозького козацтва. Щодо останнього, то згадуються як померлі козаки, так і живі. З останніх виділяється 94 прізвища. В інших випадках – лише імена. Згадується тут також козак Петро Калниш. Однак, вважати його кошовим отаманом Петром Калнишевським підстав на сьогодні немає.

Ключові слова: «Синодик», козацтво, Запорозька Січ, кошовий отаман, рід, монастир, церква.

Історія запорозького козацтва вивчається з різноманітних точок зору, і, здається, історичних джерел ще досить для того, щоб поповнювати наукову інформацію щодо цього явища в історії України. Одним із таких документів цієї епохи є «Синодик» Благовіщенського Золотоніського монастиря, практично невідомий широкому загалу і майже не введений до наукового обігу.

В історіографії на нього зверталася увага не часто: спочатку відомим дослідником генеалогії українського козацтва В. Кривошесю (1958–2015), а пізніше, в контексті вивчення «Поминальника» Преображенського Золотоніського Красногірського чоловічого монастиря 1771 р., і автором цих рядків [4, с. 86, 347; 5, с. 47–58; 6, с. 14–17]. Треба зазначити, що аналіз, здійснений В. Кривошесю, був першим ґрунтовним дослідженням «Синодика» як джерела з історії запорозького козацтва. Разом з тим, даний документ потребує більш детальної уваги і уточнення певної інформації.

Слід відмітити, що ця пам'ятка з'явилася у 1777 р., тобто в той час, коли вже самої Запорозької Січі не існувало, знищеної двома роками раніше. І в цьому й полягає осо-

блива цінність джерела. Воно представляє собою рукопис із зшитих 56 аркушів розміром 15,5 × 19,5 см у картонній палітурці розміром 17,0 × 20,5 см, котрий зберігається в Інституті рукопису при ЦНБ ім. В.І. Вернадського [3].

Найімовірніше, цей «Синодик» був створений заново. Він записаний майже повністю одним почерком; є лише невеликі правки і доповнення, зроблені іншою особою. Як свідчить запис на першому ж аркуші документу, його творцем був ієрей Нестор Козміч, котрий і відмітив дату, чи то початку запису (найімовірніше), чи то закінчення – 22 червня 1777 р.

Сам монастир знаходився в передмісті Зозулівка містечка Золотоноші (тепер – це районний центр Черкаської області). Утворений він був у результаті переселення черниць із згорілого Коробівського Благовіщенського монастиря у 1760 р. У новоствореному монастирі поступово з'явилися дві церкви: Благовіщенська (1765) та Іоанна Златоуста (1783). Відомо, що на 1786 р. тут проживало 52 черниці з ігуменею. У 1789 р. їх було переведено на місце щойно ліквідованого чоловічого Золотоніського (Красногірського) Спасько-Преображенського монастиря. І на цьому місці він вже існував і в наступні століття.

Історія цього монастиря починається приблизно з 1720-х рр., коли з'являється жіночий Благовіщенський Коробівський монастир. Цьому посприяв ігумен Вознесенського Мошногірського монастиря І. Ракович, який поселив у Коробівці двох родичок-черниць і надав їм у користування навколишні землі. Після пожежі, яка сталася 1760 р. і знищила чернецькі будівлі, всі мешканці переселилися до Золотоноші, де заснували вже новий Благовіщенський Золотоніський жіночий монастир [1, с. 211–212, 774]. Черниці продовжували користуватися всіма угіддями, які належали раніше до Коробівської обителі. У зв'язку з цим, у жовтні 1768 р. ігумен Вознесенського Мошногірського монастиря Герасим від імені своєї братії звернувся до єпископа Гервасія зі скаргою на черниць за присвоєння земель і прохав повернути їх в користування мошногірським ченцям. У грудні того ж року ця справа розглядалася і в Золотоніському земському повітовому суді, але не на користь ігумена Герасима [7, арк. 11–18 зв.].

1752 р. Благовіщенський Коробівський монастир налічував загалом 168 осіб (на чолі – ігуменія Параскева, піп, дякон, дячок, їх сім'ї, 32 черниці, 114 підданих та 4 найманих робітники) [8, арк. 6]. Господарство ж, яке знаходилось в їхньому розпорядженні, на квітень 1755 р., складалося з 12 робочих волів, 12 коней, «товару рогатого різного» 40, 16 телят, овець 41, 8 кіз, 5 гусей, 8 качок, 13 свиней [9, арк. 12]. Благовіщенський Золотоніський монастир, який цілком можна вважати правонаступником Коробівського, мав на 1771 р. вже значно більше господарство. На хуторі при селі Коробівка, який залишився за черницями, знаходилося 150 вуликів бджіл, великої рогатої худоби – 16 голів, коней – 34 голів, 27 овець, 28 свиней, 50 курей, 50 качок. Обслуговувало ж на хуторі господарство загалом лише одних чоловіків 34 підданих [10, арк. 45]. Наприкінці 1773 р. монастир нараховував у своєму господарстві 25 голів великої рогатої худоби, 30 коней та 43 вівці [11, арк. 1].

Загальна кількість землі, яка знаходилася у володінні Золотоніського монастиря, на 1771 р. становила 10813 кв. сажнів, з яких власне під монастирем було 491 кв. саж.; ґрунти і орна земля при місті Золотоноша – 4559 кв. саж., а на хуторі при селі Коробівка – 5763 кв. саж. [11, арк. 43–46 зв.]. Земельна власність монастиря, у порівнянні зі станом на 1760 р., суттєво була доповнена новими придбаннями. До цього рубежу черниці користувалися 23 різними угіддями (лани, ниви, луки, гаї, ліси, ґрунти),

7 з яких було придбані ще в 1719–1725 рр. за ігуменства Іоасафа Раковича. Після переселення до Золотоноші обитель у період з 1762 по 1768 рр. купила ще 7 угідь. Частина ж усіх цих земель була закуплена або у жителів навколишніх місцевих пунктів (як, наприклад, в 1743 р. нива – у мешканця Золотоноші Федора Ярошенка і т.п.), або ж у козацької старшини (в 1719 р. куплено лан у домантовського сотника Гавриїла) [11, арк. 44–46 зв.].

Цей монастир, як показують джерела, тісно був пов'язаний як з козацтвом Гетьманщини, так і Запорозької Січі. Яскравим прикладом допомоги запорозького козацтва православним монастирям може слугувати його ставлення до Благовіщенського Золотоніського жіночого монастиря. На його території в серпні 1765 р. було закладено будівлю церкви в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці. Керував же самою закладкою і наступним будівництвом «козак Січі Запорозької Яків Щербина» [10, арк. 11]. За рахунок інших козаків у різні часи для обителі закуплялися такі речі внутрішньоцерковного вжитку, як стіхарі, епітрахілі, пояси священницькі, лампи, книги і т.п. Так, запорозьким козаком Григорієм Хоменком було подаровано хрест, кадило, срібні лампи, «євангеліє» 1746-го року видання; від Герасима Спичака у 1764–1765 рр. обитель отримала нарукавниці, «воздухи і воздушки»; від козака Омеляна Барабана «давніх років» було надано «платки різні» та «євангеліє», видруковане у 1753 р. в Москві; від Івана Демиденка «Псалми» 1755 р. «київського друку» і т.д. Загалом, на 1771 р. у Благовіщенському Золотоніському монастирі знаходилося 7 богослужбних книг, подарованих козаками Запорозької Січі та ще 39 різних предметів (всього 17 найменувань) [10, арк. 11 зв.–41].

Так само чітко проявляється зв'язок монастиря з козацтвом і на сторінках «Синодика». Передовсім тут слід відмітити запис щодо родоводу гетьмана Б. Хмельницького (арк. 11 зв.): «Род гетмана Зеновія Хмельницького: Зеновія Даниїла Михаїла Гедеона Василя Марии Феодосія Елени Даниїла».

Безпосередньо для рядового запорозького козацтва тут було відведено укладачем два розділи. В одному із цих розділів, означеному як «Род різних куреней козаки Сечи Запорожской умершие» (арк. 16–17 зв.) міститься інформація про значну кількість осіб, однак із-за того, що укладач документу не особливо піклувався щодо розмежування родів, точно означити кількість саме належних до Запорозької Січі, не можна. До того ж, у цьому списку вказуються

тільки імена, без прізвищ. Зокрема, ця частина починається із слів «Помяни Гды Симеона Іоана Іякова Феодора Іакова Симеона Григорія Аксентія Сергія Афанасія Алексія Іоана Герасима Никити Феодора» і т.д. Більшість імен чоловічих, але трапляються подекуди і жіночі.

В іншому ж розділі, означеному як «Сечовие козаки и их сродство» (арк. 36–44 зв.), ми бачимо вже значно більше інформації. Сюди внесено 99 пунктів з іменами та прізвищами козаків, їх родинами. На жаль, не дається інформація про те, до яких куренів належали вписані особи. Слід ще й відзначити, що з 95 пункту йде просто перелік імен під титулом «разние козаки» (у цьому випадку прізвища не вказуються). Серед імен, що згадуються, можна назвати наступні: Фома Монах, Василь Стоян, Петро Кравець Канівський, Климент Злий, Ілля Залого, Семен Кривошия (перед прізвищем вказується ще й ім'я Пантелеймон), Андрій Кічкін, Олефір Гузя, Данило Чорний, Федір Чабан, Макар Забрізний, Пантелеймон Холожа, Микола Немилостивий, Іван Демиденко, Прокіп Червоноштан, Михайло Жавага, Іван Горкуша, Федір Обух, Микита Ланзя, Василь Черевко, Микита Казменко, Григорій Соломка, Роман Гуня, Яків Довгополий, Ісидір Корсунський, Іоаким Лошак, Іван Скрипка, Іоаким Суперека, Григорій Дахненко, Василь Сич, Петро Калниш, Омелян Мачуха, Іван Чумак, Іван Куля, Пилип Феодорович, Михайло Канівський, Андрій Гончовий, Фома Малий, Афанасій Ячний, Адрій Білий, Стефан Холод, Тимофій Козань, Олексій Кривий, Захар Обертас, Мойсей Хайдусь, Андрій Песа, Даміян Терентевич, Данило Меняйло, Пилип Щербина, Василь Плохута, Антоній Сила, Іван Корпань, Григорій Тютюнник, Ілля Сукур, Олексій Коляда, Іван Посунко, Конеловці (без імені; можливо, просто малася на увазі вся родина одразу: далі йде перелік 8 виключно чоловічих імен), Кирило Молдован, Тимофій Брейцура, Іван Гребенко, Афанасій Сухий, Кирило Плечко, Іван Кунпан, Павло Кулик, Мартин Сила, Семен Галаган, Федір Великий, Михайло Бачтан, Андрій Левушковський, Герасим Білик, Григорій Сукур, Прокіп Безшапка, Іосиф Литвин, Кіндрат Кобзар, Герасим Роман, Герасим Манжос, Лук'ян Щербина, Стефан Плохута, Власій Пліч, Семен Деревненко, Дем'ян Хирний, Григорій Полежай, Андрій Таран, Андрій Таран (другий раз підряд, очевидно, згадується в документі вже інша особа), Артем Труба, Семен Рябий (з припискою швець), Ісидір Незамаєвський, Антоній Полонський, Корнилій Таран, Данило Шерстюк, Андрій Вербецький (з поміткою, що убитий), Яків Щербина.

Як зазначалося, у 1765 р. керував будівництвом головного монастирського храму козак Яків Щербина. В «Синодику» міститься спеціальний запис про його родину, при чому цікаво, що не вказується належність будівничого до запорозького козацтва (арк. 15 зв.): «Род укладчика церкви Якова Щербини; Никифора Агафії Якова Калиника Григорія Даміяна Зеновія Петра Леонтія Івана Євгенія Даниїла Іоана Наталії Симеона». У подальшому списку козаків прізвище Щербина ще двічі згадується, однак можна лише здогадуватися, чи були ці особи родичами Якову Щербині.

Звернемо увагу на ту обставину, що у «Синодику» під пунктом 32 міститься запис родоводу козака Петра Калниша, який варто привести дослівно: «32 Петра Калниша Гавриїла Іякова Івана Феодора Євстафія Антона Андрея Анни Григорія Григорія» (арк. 37); останнє ім'я було внесено, очевидно, додатково вже дещо пізніше. В. Кривошея вважав, що цей запис стосується родини кошового отамана Петра Калнишевського [6, с. 56–57]. Така думка, звичайно, має певні підстави на існування. Однак, інформація, яку маємо стосовно родини отамана, поки що не підтверджує її [2, с. 5–9]. Скоріш за все, мова у цьому записі йде про іншого козака, який, проте, міг мати певне родинне відношення до колишнього отамана. До того ж, дуже сумнівно, щоб укладач «Синодика» вписав таку відому особу як простого рядового козака, без означення його колишнього статусу. Звичайно, може бути зроблене припущення, що на той момент укладач «Синодика» просто законспірував Петра Калнишевського, який вже перебував в ув'язненні. Але такий варіант здається просто неймовірним, оскільки простіше було б просто не робити відповідного запису. До речі, саме така практика застосовувалася стосовно імені гетьмана Івана Мазепи.

Необхідно вказати на відображення у «Синодику» ще й багатьох козацьких старшинських родів Гетьманщини – зокрема, це стосується золотоніського сотника Костянтина Леонтовича, прилуцького полковника Ігнатія Галагана, прохорівського сотника Федора Кулябки та ін.

Таким чином, «Синодик» Благовіщенського Золотоніського жіночого монастиря представляє собою вагомий в інформаційному плані пам'ятку з історії українського козацтва, в т.ч. й запорозького, проте, до сьогодні ще досконально не вивчену. Перед науковцями стоїть питання щодо її публікації та відповідного аналізу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амвросий. История Российской Иерархии / Амвросий. – М., 1812. – Ч. IV. – 887 с.
2. Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с.
3. Інститут рукописів при ЦНБ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – № 696.
4. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк / В. Кривошея. – К., 2004. – 417 с.
5. Кривошея В. Монастирські синодики як джерело до історії запорозького козацтва / В. Кривошея // Січеславський альманах. – 2010. – № 5. – С. 47–58.
6. Ластовський В. «Помянник» Золотоніського монастиря як історична пам'ятка і джерело з історії України / В. Ластовський // Болховітіновський щорічник 2008. – К., 2009. – С. 14–17.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАУК). – Ф. 166, оп. 1, спр. 36.
8. ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 144.
9. ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 240.
10. ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 803.
11. ЦДАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 932.

© Валерій Ластовський
(Київ)

ЗАПОРОЖСКОЕ КОЗАЧЕСТВО ВРЕМЕН П. КАЛНЫШЕВСКОГО В «СИНОДИКЕ» БЛАГОВЕЩЕНСКОГО ЗОЛОТОНОШСКОГО ЖЕНСКОГО МОНАСТЫРЯ

В статье исследуется вопрос о связях украинского запорожского казачества с Благовещенским Золотоношским монастырем. На сегодня сохранился почти неизвестный исторический источник, который был здесь создан – «Синодик». Этот документ детально не изучен, а потому перед учеными стоит задание его публикации и анализа. Его важность подчеркивается еще и тем обстоятельством, что он появился через два года после ликвидации Запорожской Сечи и запорожского казачества. Он записан почти полностью одним почерком; есть только небольшие правки и дополнения, сделанные другой личностью.

История этого монастыря начинается с 1720-х гг. Он имел довольно значительное хозяйство и стабильные отношения с украинским казачеством. Это подтверждается не только «Синодиком», но и другими документами. Казаки часто выступали в роли благодетелей монастыря, дарили ему необходимые для богослужения вещи, выступали в качестве строителей церковных сооружений.

В «Синодике» размещаются записи о родословных гетмана Б. Хмельницкого, старшины Гетманщины и запорожского казачества. Касательно последнего, то здесь указываются как умершие казаки, так и живые. Из последних выделяются 94 фамилии. В других случаях – только имена. Указывается здесь также казак Петр Калныш. Но, считать его кошевым атаманом Петром Калнышевским пока преждевременно.

Ключевые слова: «Синодик», казачество, Запорожская Сечь, кошевой атаман, род, монастырь, церковь.

© Valeriy Lastovskyi
(Kyiv)

ZAPORIZHZHYA COSSACKS TIME'S OF P. KALNYSHEVSKY IN THE «SYNODICON» OF BLAGOVESHCHENSK ZOLOTONOSHSKIY MONASTERY

The article examines the question of relations with the Ukrainian Zaporozhye Cossacks Zolotonoshskiy Annunciation Monastery. Today remained almost unknown historical source that has been created here – «Synodicon». This document has not been studied in detail, and therefore the scientists is the task of its publications and analysis. Its importance is further emphasized by the fact that he appeared two years after liquidation Zaporizhzhya Sich and Zaporizhzhya Cossacks. He recorded almost the same handwriting; there are only minor changes and additions made by the other person.

The history of this monastery starts from the 1720s. He had a fairly large economy and a fairly stable relationship s Ukrainian Cossacks. This is confirmed not only the «Synodicon», and other documents. The Cossacks often acted as benefactors of the monastery, gave him the necessary things for worship, act as builders of church buildings.

In «Synodicon» placed on record the pedigrees of Hetman Bohdan Khmelnytsky, Hetman and elders of Zaporizhzhya Cossacks. Regarding the latter, it is referred to as the dead Cossacks, and live. Of the latter, 94 are distinguished names. In other cases - only the names. Referred to herein as a Cossack Peter Kalnish. However, take it ataman Petro Kalnyshevsky is premature.

Keywords: «Synodicon», Cossacks, Zaporizhzhya Sich, ataman, gender, monastery, church.

До редакції надійшла 7.03.2016.